

В. Карпичков,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В. Савіцька,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ІХ – ХІІ СТ.)

Еволюція адміністративного апарату на українських землях здавна викликала інтерес у історико-правової науки та науки адміністративного права. Дослідження і узагальнення особливостей організації побудови та функціонування вищих органів державної влади в різні історичні періоди розвитку української державності має важливе значення для успішного будівництва сучасної високорозвинутої, незалежної, демократичної України. Без вивчення й урахування історичного досвіду наших пращурів ми не зможемо уникнути помилок минулого та збагатити сучасне життя славетними традиціями українського народу.

Незважаючи на велику кількість існуючих історико-правових праць, присвячених дослідженню адміністративного апарату Русі, на жаль, переважна більшість із них лише частково проливають світло на інститут князівської влади, не розкриваючи його особливостей у різні періоди розвитку Давньоруської держави, що породжує невизначеність і викликає низку суперечливих запитань. На наше переконання, дослідження такого важливого для історії та юридичної науки інституту публічної влади передбачає насамперед його комплексний аналіз

з урахуванням тих факторів і суспільних реалій, які існували протягом всієї історії Давньоруської держави і вплинули на її формування та розвиток.

Метою статті є комплексний історико-правовий аналіз інституту князівської влади, його особливостей та місця в системі адміністративного апарату Давньоруської держави протягом ІХ – ХІІ століть на основі систематизації й узагальнення інформації з різноманітних історичних джерел, пам'яток права, історичних та історико-правових досліджень вітчизняних і російських вчених. У своєму дослідженні ми пропонуємо, уникнувши зайвих подробиць і персоналій, зосередити увагу на аналізі цього інституту в хронологічній послідовності його розвитку.

Питанням дослідження інститутів державної влади на Русі присвячені праці українських науковців М.С. Грушевського [1; 2], Д.І. Дорошенка, Н.Д. Полонської-Василенко, М.Ф. Котляра [3; 4], В.М. Рички [4; 5], П.П. Толочка [6; 7; 8], Н.Н. Яковенко, С.В. Кульчицького, Т.В. Мотренка, Ю.І. Терещенка [9], С.В. Юшкова [10; 11], а також праці російських вчених М.Б. Свердловла [12], В.І. Сергеевича, В.Й. Ключевського, Б.О. Рибаква,

І.Я. Фроянова [13], Л.В. Черепніна, М.М. Карамзіна, В.В. Мавродіна, М.М. Тихомирова та інших істориків.

Надважливу інформаційну цінність мають такі історичні джерела як літопис «Повість временних літ» [14], збірник норм давньоруського права «Руська правда» [15], твори XI – XII ст. «Слово о полку Ігоревім» [16], «Повчання Володимира Мономаха», князівські та церковні устави тощо.

Всупереч деяким поглядам, адміністративний апарат Русі не був примітивним, а навпаки активно розвивався і вдосконалювався відповідно до потреб і реалій свого часу. З кінця IX до кінця XII ст. Давньоруська держава пройшла шлях від протодержави до одноосібної (майже абсолютної) монархії, згодом федеративної монархії та до конфедерації самостійних князівств. На кожному з цих етапів інститути публічної влади мали свої особливості. Інститут князівської влади можна вважати найдавнішою, історично першою офіційною управлінською структурою в Давньоруській державі, а його розвиток безпосередньо пов'язаний із становленням державності на українських землях.

Інститут князівської влади бере свій початок у далекі часи родоплемінного ладу, коли на чолі племені стояв вождь, який був захисником свого роду, мудрим лідером, воєначальником і якого підтримувала родоплемінна знать. Необхідність у захисті від спільних ворогів змусила різні племена, які населяли наші землі, об'єднатися в більш потужне утворення. Тому з VI – IX ст. активно тривав процес об'єднання слов'янських племен у великий союз з центром у Києві [14].

До функцій перших князів утвореної протодержави можна віднести командування військом (дружиною), охорону земель і організацію ополчень, організацію і проведення військових походів, налагодження зовнішніх відносин з іншими племенами, а також здійснення судочин-

ства. Оскільки князі в той час були ще й верховними жрецькими, то вони також виконували дії сакрального характеру.

У додержавний період князі вже мали досить велику дружину. Для утримання такої армії вони відправлялися у військові походи і нападали на інші (ворожі) племена, з чого мали здобич, ресурси та нові завойовані території. Із військовою силою зростала й політична могутність перших князів, що сприяло подальшій консолідації племен, а також активному розвитку зовнішніх відносин і торгівлі. Тоді князівська влада почала переходити у спадок, і зосередилася в межах одного роду, однієї династії князів Рюриковичів, які отримали титул «Великих князів Київських».

Кінець IX – початок X ст. можна назвати періодом становлення державності на Русі. На той час Давньоруська держава була союзом племенних князівств. Формування вищих органів влади відбувалося шляхом впровадження десяткової системи управління, яка не виокремлювала центральне управління від місцевого. В основі цієї системи лежав принцип військової організації влади, коли управління окремими територіальними одиницями здійснювали начальники військових підрозділів – тисяцькі, соцькі і десяцькі.

Тисяцький був начальником найбільшого військового гарнізону, який базувався у великих і важливих містах, а соцькі командували окремими, меншими його частинами (дружинами). Тисяцькі також були керівниками військових сил певного князівства або ж його округи і водночас управителями міста та його ополчення. В їх підпорядкуванні знаходилися нижчі за рангом урядовці – соцькі та десяцькі. У невеликих містах і передмістях ставили менший гарнізон під керівництвом соцького, а окремими його частинами командували десяцькі. Можливо, що десяцькі керували у волостях.

З X ст. тисяцькі, соцькі та десяцькі здійснювали військову, адміністративну, фіскальну, судову і поліцейську владу на місцях [10, с. 22], стежили за порядком у містах і допомагали збирачам данини. Великий князь також ставив на місцях своїх посадників, яких обирав із воєвод князівської дружини [17, с. 33].

У цей період Великий князь Київський був центральною управлінською фігурою і головним воєначальником, наділеним найвищою політичною, управлінською, фіскальною, військовою, судовою та сакральною владою [18, с. 22.]. До основних функцій Великого князя можна віднести організацію і особисте керівництво всіма військовими походами; захист підконтрольних земель і оборону кордонів держави; ведення зовнішньої і внутрішньої політики; будівництво (та ремонт) міст, укріплень, сполучень на підконтрольних територіях; здійснення примітивної законодавчої діяльності (створення прецедентів, що доповнювали норми давньоруського звичаєвого права); здійснення судочинства над своїми підлеглими і дружиною; стягнення данини з підкорених племен на підконтрольних землях.

Відомо також про реформаторську діяльність Великих князів того часу. Так, Великою княгинею Ольгою всередині X ст. була проведена адміністративна і податкова реформи, які мали на меті ліквідацію племінних князівств і перетворення Давньоруської держави на повноцінну ранньофеодальну монархію [19, с. 38]. Однак подолати племінне князюванн до кінця не вдалося.

Влада Великого князя тоді передавалася у спадок по прямій лінії від батька до сина відповідно до ієрархії всередині родової династії. Здійснюючи управління державою, Великий князь прислухався до свого найближчого оточення – представників родоплемінної знаті, найстарших і найавторитетніших дружинників, а також управлінців (тисяцьких, соцьких).

Великий князь у всьому опирався на військову підтримку дружини – кінного загону професійних, добре озброєних воїнів, які завжди знаходилися у князя під рукою і перебували на повному його утриманні. В період десятичної системи управління на Русі дружина становила особисту рать Великого князя Київського, виступала основним інструментом його впливу та управління, збирала данину, захищала кордони від ворогів і завойовувала нові землі. Дружина жила зі своїм князем одним життям, при його дворі або ж поруч із ним.

Відносини великого князя та дружини будувалися не на підлеглості, а радше на відданості, духовній спорідненості і були більш схожі на родинні, аніж на управлінські стосунки. Принаймні літописні згадки тих часів дають змогу стверджувати, що князі переконували дружину, а не наказували їй, радилися з нею та покладалися на неї у вирішенні важливих (державних) питань [20, с. 228].

Кінець X ст. відомий розквітом Давньоруської держави. Цей період характеризувався важливими реформами, поширенням нової релігії – християнства, становленням двірцево-вотчинної системи управління і посиленням централізації влади, що наклало свій відбиток на розвиток основних інститутів держави.

Десяткова система управління продемонструвала свою малоефективність. Розвиток князівського і боярського землеволодіння значно прискорив розчленування Давньоруської держави, перетворивши її на федеративну монархію, а попередня (десяткова) система поступилася місцем новій двірцево-вотчинній і структурі адміністративного апарату, де основну управлінську роль відігравав двір князя.

Протягом X – XI ст. княжий двір був місцем, де жив Великий князь разом зі своєю родиною, це була його домівка та резиденція. Тривалий час двір князя залишався не досить

структурованим, а служиві при ньому особи не мали чітко визначених функцій, оскільки в цьому не було жодної потреби [21, с. 57]. Однак з поширенням двірцево-вотчинної системи Великий князь перетворився на господаря держави, яку він розглядав як свою особисту власність, а його двір став серцем держави і центром адміністративного апарату, через який вирішувалися всі економічні, політичні, культурні та релігійні питання на Русі.

Оскільки на той час не існувало принципового розходження між органами державного управління та органами управління приватними справами Великого князя, то особи, які належали до княжого двору, також наділялися управлінськими функціями, а призначені на посади чини двору лишали за собою ті найменування, які належали їм у приватному господарстві свого господаря – князя [22, с. 44]. Членів княжого двору пов'язували особисті неформальні стосунки з Великим князем, оскільки всі вони були його родичами, друзями, слугами, охоронцями, адміністраторами, радниками і завжди знаходилися поруч із ним [23, с. 26].

Великий князь Володимир Святославович (Володимир Великий) продовжив реформаторську діяльність і прославився тим, що здійснив адміністративну, військову, релігійну та судову реформи, що тривали з кінця X до початку XI ст. Суть його адміністративної реформи полягала в ліквідації племінних князівств (де влада місцевих князів була необмеженою) і поділі території держави на адміністративні округи – волості.

Військова реформа суттєво підвищила обороноздатність та мала на меті злиття дружинної моделі управління з системою феодалного землеволодіння, за якою, окрім грошей і військових трофеїв, дружинники почали отримувати від Великого князя за військову службу землю разом із населенням, яке на ній проживало. Також була реорганізована, а згодом і лік-

відована варязька дружина, яку було досить важко контролювати у мирний час [20, с. 26].

Релігійна реформа полягала в поширенні християнства. Хрещення Русі відбулося у 988 році. Нова релігія укріпила владу Великого князя, сприяла об'єднанню земель і зближенню Давньоруської держави з тогочасними імперіями, такими як Візантія. Митрополити, єпископи, ігумени і священники почали брати участь у державному житті, виконували доручення Великого київського князя, виступали послами, посередниками, а митрополит і єпископи входили до князівської ради, з'явилися церковні суди.

Будучи фактично невіддільною від держави, церква заклала міцну ідеологічну опору для влади Великого князя і стала об'єднувальним чинником для давньоруських земель в умовах нестабільності і частих війн. Із прийняттям християнства важливим елементом міжкнязівських відносин стала традиція цілування хреста, якої дотримувалися князі під час укладання міжкнязівських договорів або ж складання присяг, що символізувало законність їх дій і чистоту намірів. Поширення християнства сприяло розвитку освіти і науки. Згодом судова реформа відокремила церковні суди від судів світських [24, с. 16; 25, с. 27].

З XI ст. Великий князь Київський перетворився на типового для тогочасної Європи середньовічного монарха, а його влада стала майже необмеженою, однак повністю залежала від авторитету серед населення та військової підтримки дружини. На той час Великий князь вважався головним носієм державної влади і суверенітету, був головним воєначальником, який організовував і особисто керував військовими походами, приймав закони, здійснював управління своїм приватним господарством і державою через намісників і урядовців, формував весь адміністративний апарат,

мав виключне право карбування монети, розпоряджався скарбницею та прибутками держави, визначав характер і розмір податків, був головним збирачем данини, визначав зовнішню і внутрішню політику держави, а після прийняття християнства на Великого київського князя покладався обов'язок сприяти поширенню релігії та її матеріальне забезпечення, скликання собору єпископів і обрання митрополита [26, с. 61].

Великий князь також був найвищою судовою інстанцією і відправляв судочинство сам або ж через своїх урядовців (тіунів, посадників і волостелів). Суд Великого князя розглядав спори, в яких хоча б однією із сторін був представник феодальної знаті. Особливого значення в той час набула роль Великого князя як законотворця. В цей період були створені найвідоміші збірники норм давньоруського права такі як «Руська правда», «Правда Ярославичів», церковні статути князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, що заклали основу славетної традиції великокнязівського законотворення. Саме законодавча діяльність Великих князів сприяла становленню на українських землях такої форми права як нормативно-правовий акт.

Із вдосконаленням війська і його розшаруванням зросло значення військової функції Великого князя. Більше уваги стало приділятися будівництву захисних і оборонних споруд (укріплень, фортець). Важливого значення набула функція Великого князя по організації будівництва і ремонту міст, мостів, сполучень, а також охорони торгових шляхів. Зросло значення дипломатичної місії Великого князя. Також набула більшої необхідності функція з придусення опору серед феодально-залежного населення і незгодних з владою Великого князя.

Управління фінансами і збором данини з підконтрольних земель перебувало в безпосередньому віданні

Великого князя. Тому для збирання мита і данини він відправляв своїх чиновників (митників, данщиків, п'ятенщиків та інших тіунів), які не залежали від влади місцевих посадників і князів. Гроші, які вони збирали, вносилися особисто Великому князю або тому, кого він призначав для цієї роботи. Скарги на неправомірні дії збирачів данини також подавалися Великому князю [27].

Князівська влада тоді переходила у спадок за «горизонтальним» принципом від старшого брата до молодшого, а після смерті його та представників старшого покоління – від сина старшого брата до сина наступного за віком. Формально термін князювання був довічним, проте багато в чому залежав від добродесності Великого князя, оскільки зловживання владою могли закінчитися повстанням народу і навіть вигнанням князя з міста [12, с. 215].

Владу Великого князя Київського на місцях представляли посадники, яких він обирав з-поміж синів, родичів, знатних мужів, старших дружинників і бояр. Вони посідали у всіх великих містах, окрім тих, де знаходився (перебував) Великий князь [28, с. 261]. Посадники наділялися тим же обсягом влади, яку мав Великий князь, мали власну дружину, здійснювали адміністративну, військову, поліцейську, фіскальну і судову владу на місцях. Однак посадники не були господарями, а були тільки представниками влади Великого князя на місцях, його відданими слугами.

Владу Великого князя в менших містах і землях представляли волостелі, старости, тисяцькі, соцькі та десяцькі, а обсяг їх повноважень був схожий на той, що був у посадників. Великий князь міг об'їжджати свої володіння для того, щоб перевірити роботу місцевих посадників і ознайомитися з потребами населення. Княжий двір (точніше всі урядовці та слуги Великого князя) подорожували разом зі своїм господарем. На той час, коли

Великий князь перебував у місті, влада місцевого посадника тимчасово призупинялася і переходила до Великого князя [29, с. 182–183; 12, с. 596].

На Русі існувала практика, коли Великі князі Київські відправляли своїх синів князувати на інші землі для того, щоб ті набралися управлінського досвіду та були готові (за потреби) посісти на трон замість свого батька. Старшого сина зазвичай відправляли у більш важливе стратегічно князівство, молодших – у менш важливі. Великий князь міг пересувати своїх синів між князівствами, щоб ті довго не затримувалися на одному місці і не встигли укріпити там свою владу, чим би становили загрозу для влади свого батька.

На відміну від попередніх періодів, на рішення Великого князя Київського мала вплив лише незначна частина старшої дружини, однак істотно впливали князівська (боярська) рада і віче (народні збори).

Ще наприкінці X ст. розпочався процес розкладу князівської дружини, який тривав аж до XII ст. Поруч із дружинниками постають великі землевласники – бояри, до обов'язків яких, окрім військової служби в армії Великого князя, входила також участь у князівській (боярській) раді.

Князівська рада походила від давньослов'янської ради старійшин і виконувала роль дорадчого органу. Хоча літописи містять про неї мало відомостей, історики дійшли висновку, що цей інститут офіційно діяв у Давньоруській державі в X – XII ст., однак не мав чіткої структури і представляв собою нараду Великого князя із найближчим оточенням [30, с. 63]. Великий князь сам обирав собі радників і скликав раду в своєму палаці, коли на те була потреба.

До складу князівської ради входили найавторитетніші представники старшої дружини (ліпші мужі, бояри, найбільші землевласники та посадовці), градські старці (потомки місцевої родоплемінної знаті), а також

представники вищого духовенства (митрополит, єпископи) і старійшини міст. Рада скеровувала діяльність Великого князя і разом з ним вирішувала найважливіші державні питання (укладання союзів з іншими державами, оголошення війни та миру, обговорення адміністративних, фінансових справ, приймання нових законів тощо).

Цілком ймовірно, що Великий князь Київський міг самостійно приймати важливі владні рішення, однак він був зацікавлений у підтримці найвпливовіших осіб держави, оскільки бояри були не тільки досвідченими політиками, а й мали власне військо, підтримку міського населення та зв'язки з місцевими князями. В разі відсутності Великого князя або ж оголошення його померлим, князівська рада брала на себе функції управління державою і вирішувала питання про обрання наступного князя. Хоча цей орган не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом [31, с. 67], його діяльність була систематичною, а рішення ради носили загальнодержавний характер, оскільки в ній брали участь найвпливовіші державні мужі. Варто зазначити, що вплив князівської ради на давньоруських землях істотно відрізнявся і залежав від авторитету місцевого князя та віче. Найбільшу владу князівська рада мала на західних землях [32, с. 380].

Своєрідним захисним інструментом від тиранії Великого князя на Русі було віче. Цей орган влади теж сягає своїм корінням родоплемінного ладу і був аналогом народних зборів, які за потреби скликалися Великим князем. Компетенція віче перекликалася із повноваженнями Великого князя і була досить широкою. До основних питань, які розглядалися на вічових зборах, можна віднести обрання та зміщення князів, обрання єпископа, видання законів, скликання ополчення, встановлення податків, визначення правил торгівлі, а також будь-які інші важливі питання.

Між князем і віче укладався договір (ряд), основна суть якого зводилася до того, що князь повинен не зловживати владою, не ображати народ, а порушення умов цього договору могло призвести до вигнання князя як у Києві, так і в інших давньоруських містах. Право віче знімати і призначати князів визнавалося самими князями, які постійно боролися за владу і прагнули заручитися якомога більшою підтримкою серед міського населення, зокрема міської знаті [12, с. 302].

Деякі науковці наголошують на елітному характері цього органу, оскільки до складу віче входило далеко не все населення міста, а часто місцеве боярство [7, с. 170]. Інші ж науковці стверджують, що у вічових зборах брали участь всі, за винятком холопів і челяді, а князі могли почути голос простого народу. Об'єднані на віче люди представляли собою досить серйозну силу, яка могла навіть протистояти князівській дружині [13, с. 57].

Роль віче і обсяг його влади на різних руських землях були не однакови. Віче залежало від авторитету князя і могло бути як його підтримкою, так і опозицією проти його влади [33, с. 137; 9, с. 33]. Історії відомі окремі випадки, коли віче усувало від влади князів, які зайняли престол всупереч звичаям, захопили владу силою, або ж зловживали владою (вигнання з Києва Великого князя Ізяслава. Віче запросило на князювання Всеслава у 1068 році, запрошення на Київський стіл Володимира Мономаха у 1113 році та Ізяслава у 1146 році) [12, с. 215]. Подібні міри могли вживатися також у випадках порушення князем або його дружиною своїх зобов'язань перед населенням, порушення присяги у вигляді цілування хреста, розв'язування міжусобиць тощо. Князя, який чинив непокору народу, ігнорував волю віче, мешканці виганяли з міста [34, с. 142–144].

На наш погляд, віче можна вважати виявом демократичних традицій у Давньоруській державі, органом, який не давав владі Великого князя стати абсолютною. Незважаючи на могутність Великого князя, ніщо не могло гарантувати його довічного правління, якщо ж його наміри не викликали довіри у міського населення, або ж він діяв всупереч давньоруським звичаям.

Друга половина XI ст. відома як період феодальної роздрібненості на Русі та ознаменувалася постійними міжусобними війнами, послабленням влади Великого князя, стрімкою децентралізацією і поступовим занепадом держави. В той час серед місцевих князів все більше посилювалися розбрат і сепаратистські погляди, як наслідок обсяг влади Великого князя порівняно із попередніми періодами значно зменшився.

За доби феодальної роздрібненості титул «Великий князь Київський» більше не символізував могутність його влади, а сам Великий князь став лише «першим із рівних собі» князів. Цей період можна охарактеризувати як колективний сюзеренітет, оскільки долю Давньоруської держави вирішував не Великий князь одноосібно, а з'їзди найвпливовіших князів, де на основі компромісів приймалися найважливіші державні рішення [31, с. 68]. Ці князівські з'їзди називалися снємами, а прийняті на них рішення носили загальнодержавний характер і були обов'язковими до виконання.

На перших князівських з'їздах була прийнята нова форма організації державної влади, згідно з якою кожен князь отримував землю (князівство) у особисту власність. Зазвичай снєми скликалися за необхідності або ж у важливі для життя держави моменти. Конкретну періодичність у роботі з'їздів визначити важко. Історії відомі снєми 1072 року, 1097 року, 1101 року, 1103 року, 1155 року, 1167 року, 1195 року, 1223 року, 1230 року.

Ініціаторами їх скликання були Великі князі Київські, тому всі з'їзди відбувалися в Києві або ж у межах його околиць. У з'їздах брали участь найвпливовіші князі, бояри, великі землевласники (феодалі), інколи представники духовенства. До їх компетенції належав розгляд питань про державний устрій, оголошення війни та миру, внутрішню і зовнішню політику, прийняття законів, розгляд міжкнязівських спорів, а також питання про припинення міжусобиць [35, с. 15].

Великий князь все ще виступав найвищою судовою інстанцією та здійснював судочинство особисто або ж через своїх урядовців (тіунів, посадників, волостелів, тисяцьких, соцьких, десяцьких). Найбільш важливі судові справи Великий князь вирішував разом із князівською радою або ж розглядав на віче, які так само впливали на князівську владу.

При здійсненні влади Великий князь київський (як і князі місцеві) опирався на підтримку дружини, бояр, великих землевласників (феодалів), а також верхів міського населення. Міжкнязівські відносини набули яскраво вираженого васального забарвлення, основою якого було земельне пожалування і вільна служба своєму сюзерену (Великому князю Київському). Васалами в Давньоруській державі були бояри і великі землевласники (феодалі), які зобов'язувалися надавати сюзерену свою армію і входили до князівської ради. Великий князь надавав захист всім своїм васалам, а коли ті хотіли змінити свого сюзерена, Великий князь був зобов'язаний відпустити їх. У васальній залежності від Великого князя також перебували всі члени його родини, дружина, служива знать і місцеві князі. Місцеві князі користувалися правом заступництва і лишали собі частину данини, яку збирали з місцевого населення як винагороду за свою службу Великому князю.

Цікавим є те, що в той час на Русі одночасно перебували при владі декілька Великих князів. Зокрема, йдеться про тріумвірат старших синів Ярослава Мудрого (Ізяслава, Святослава і Всеволода), який згодом змінився на дуумвірат, що діяв аж до першої половини XII ст. [11, с. 80]. Метою правління тріумвірату (дуумвірату) було посилення авторитету серед інших (місцевих) князів і припинення міжусобиць, які набули статусу постійних. Усі важливі для держави питання вирішувалися Великими князями спільно.

Влада Великих князів (як і місцевих князів) передавалася по принципу старшинства (від старшого брата до молодшого, а після смерті його та представників старшого покоління – від сина старшого брата до сина наступного за віком), через вотчину (володіння певною землею, яка забезпечувала право на престолонаслідування), за розпорядженням Великого князя Київського, шляхом покликання князя на престол народом (через віче), а в умовах постійних війн і міжусобиць престол міг бути також захоплений. Звісно, з розвитком феодальних відносин принцип вотчини став відігравати головну роль у престолонаслідуванні [11, с. 80].

Як і в попередній період, владу Великих князів Київських і стабільність княжого двору забезпечувала дружина, яка проживала при дворі князя або ж поруч у спеціальних поселеннях. Однак відносини великих князів і їх дружин також ґрунтувалися на засадах васалітету. Князівська дружина почала виконувати переважно військові функції, а її вплив на політичне життя і управління державними справами суттєво зменшився [30, с. 40]. За свою службу старші дружинники одержували від Великого князя землі, а молодші – частину військової здобичі або ж плату. До XII ст. багато дружинників стали слугами при дворі Великого князя [31, с. 69].

У період правління тріумвірату (дуумвірату) важлива роль в управлінні державою належала київському віче, яке в той час, на відміну від попередніх років, об'єднувало великих феодалів і не відповідало сталим демократичним принципам діяльності народних зборів. Часто на вічових зборах міське боярство зводило рахунки з князівською адміністрацією [37, с. 67].

З розвитком вотчинного землеволодіння вплив князівської (боярської) ради на владу Великих князів значно зріс, а з початком XII ст. до її складу почали входити великі землевласники (феодалі), вищі урядові чини княжого двору (двірський, печатник, стольник, мечник, скарбник), а також представники князівської адміністрації на місцях (тисяцькі, соцькі, посадники, воеводи) [32, с. 388]. Вплив князівської (боярської) ради і віче на давньоруських землях був різний. Наприклад, у Новгороді та Галичі князівська рада і віче мали вирішальний вплив на управління державою, а в Києві головну роль відіграв Великий князь, князівська рада виконувала дорадчі функції, а віче взагалі збиралося зрідка [8, с. 56].

Адміністративний апарат місцевих князівств копіював апарат Київського князівства, де головним управлінським центром виступав двір князя зі всіма князівськими тіунами і слугами. Зі встановленням феодального землеволодіння місцеві князі набули економічної та військової незалежності від центру, а їх князівства почали походити більше на самостійні держави. Безкінечні війни за владу виснажили Русь, яка протягом XII – XIII ст. існувала у вигляді конфедерації самостійних князівств [38, с. 8]. Феодальна роздрібненість істотно послабила їх оборонну здатність, тому вони не могли дати відсіч агресії з боку численних зовнішніх ворогів, що зрештою і призвело до їх занепаду.

Можна зробити висновок, що еволюція інституту князівської влади

нерозривно пов'язана зі становлення державності на українських землях протягом IX – XII століть. Історія інституту князівської влади бере свій початок ще за часів родоплемінного ладу, коли на чолі племені стояв вождь – захисник свого роду, мудрий лідер, хоробрий воєначальник, який мав авторитет родоплемінної знаті і підтримку воїнів.

До IX ст. у період протодержави до основних функцій перших князів належало командування військом (дружиною), охорона земель і організація ополчень, організація та проведення військових походів, налагодження зовнішніх відносин з іншими племенами, судочинство та здійснення сакральних (обрядових) дій. Князівська влада тоді переходила у спадок і зосереджувалася в межах однієї родинної династії Рюриковичів, які отримали титул «Великих князів Київських».

У період становлення державності (кінець IX – X ст.) давньоруська держава представляла собою союз племенних князівств. Формування вищих органів влади відбувалося шляхом упровадження десяткової системи, яка не розділяла центральне управління від місцевого. Великий князь Київський був наділений найвищою управлінською, фіскальною, військовою, судовою, політичною і сакральною владою. Він організував і особисто керував військовими походами, захищав підконтрольні землі та кордони держави, визначав зовнішню і внутрішню політику, організував будівництво міст, укріплень і сполучень, здійснював примітивну законодавчу діяльність, здійснював судочинство над своїми підлеглими і дружиною, стягував данину з підконтрольних земель.

Відомо також про реформаторську діяльність Великих князів. Здійснюючи управління державою, великий князь прислухався до свого найближчого оточення – представників родоплемінної знаті, найстарших і найавторитетніших дружинників, а також

управлінців (тисяцьких, соцьких). Князівська влада в той час передавалася у спадок по прямій лінії від батька до сина відповідно до ієрархії всередині родової династії.

Кінець X ст. охарактеризувався розквітом Давньоруської держави. Посиленню влади Великого князя сприяли адміністративна, військова і судова реформи, впровадження двірцево-вотчинної системи управління та поширення нової релігії – християнства. З XI ст. влада Великого князя Київського стала майже необмеженою, однак повністю залежала від його авторитету серед населення та військової підтримки дружини. Він вважався головним носієм державної влади і суверенітету, головним воєначальником, організував і особисто керував військовими походами, приймав закони, здійснював управління великокнязівським господарством і державою через намісників і численних урядовців, формувал адміністративний апарат, мав виключне право карбування монети, розпоряджався скарбницею та прибутками держави, визначав розмір і характер податків, був головним збирачем данини з підвладних територій, визначав зовнішню і внутрішню політику та брав особисту участь у дипломатичних переговорах, був найвищою судовою інстанцією, сприяв поширенню християнства (після хрещення Русі).

Особливе значення мала законодавча функція Великого київського князя, оскільки в той час були створені найвідоміші збірники норм давньоруського права. Князівська влада тоді передавалася за «горизонтальним» принципом від старшого брата до молодшого, а після смерті його та представників старшого покоління – від сина старшого брата до сина наступного за віком.

На відміну від попередніх періодів, на рішення Великого князя мала вплив лише незначна частина старшої дружини, однак істотно впливали князівська (боярська) рада і віче (народні

збори), що мали досить широке коло повноважень і в деяких випадках навіть обмежували князівську владу.

З другої половини XI ст. розпочався період феодальної роздрібності на Русі. Влада Великого князя Київського порівняно з попередніми періодами значно зменшилася, а сам Великий князь став лише «першим із рівних собі» князів. Міжкнязівські відносини на той час набули яскраво вираженого васального забарвлення, основою якого було земельне пожалування і вільна служба своєму сюзерену (Великому князю).

Для періоду феодальної роздрібності був характерний колективний сюзеренітет, коли долю держави вирішував не Великий князь Київський, а з'їзди князів, де на основі компромісів приймалися найважливіші державні рішення. Ці князівські з'їзди називалися снємами, а прийняті на них рішення носили загальнодержавний характер і були обов'язковими до виконання. Ініціаторами скликання снємів були Великі князі. У князівських з'їздах брали участь найвпливовіші князі, бояри, великі землевласники (феодалі), а інколи й представники духовенства. До компетенції снємів належали питання про державний устрій, оголошення війни і миру, внутрішня та зовнішня політика, прийняття законів, розгляд міжкнязівських спорів, а також питання про припинення міжусобиць.

Цікавою особливістю того періоду є те, що правління державою до першої половини XII ст. одночасно здійснювало декілька Великих князів (тріумвірат князів, який згодом змінився на дуумвірат). Основною метою спільного правління Великих князів було посилення їх авторитету серед інших князів і припинення міжусобиць. Усі важливі державні питання тоді вирішувалися Великими князями спільно.

Князівська влада переходила по принципу старшинства (від старшого брата до молодшого, а після смерті його та представників старшого

покоління – від сина старшого брата до сина наступного за віком), через вотчину (володіння певною землею, яка забезпечувала право на престолонаслідування), за розпорядженням Великого князя Київського, шляхом покликання князя на престол народом (через віче), а в умовах постійних війн і міжусобиць престол також міг бути захоплений силою. З розвитком феодальних відносин принцип вотчини став домінуючим.

При здійсненні влади Великий князь (як і місцеві князі) опирався на підтримку дружини, бояр, великих землевласників (феодалів), а також міського населення. Він все ще виступав найвищою судовою інстанцією і здійснював судочинство особисто або ж через своїх урядовців (тіунів, посадників, волостелів, тисяцьких, соцьких і десяцьких). Найбільш важливі судові справи Великий князь вирішував разом із князівською радою або ж розглядав на віче, які так само істотно впливали на князівську владу та обмежували її. Владу Великих князів і стабільність княжого двору забезпечувала князівська дружина, але відносини князя і дружини також ґрунтувалися на засадах васалітету.

Вплив князівської (боярської) ради на владу Великих князів теж значно зріс, а до її складу входили великі землевласники (феодалі), вищі урядові чини княжого двору (двірський, печатник, стольник, мечник, скарбник), а також представники князівської адміністрації на місцях (тисяцькі, соцькі, посадники, воеводи). У період тріумвірату (дуумвірату) важлива роль в управлінні державою належала київському віче, яке в той час об'єднувало великих феодалів і не відповідало демократичним принципам діяльності народних зборів у попередні періоди.

Як бачимо, Давньоруська держава пройшла шлях від протодержави до одноосібної (майже абсолютної) монархії, згодом федеративної монархії та до конфедерації самостійних

князівств. Державна влада при цьому органічно поєднувала в собі риси монархії (влада Великого князя), демократії (віче) та аристократії (князівська рада). Князівська рада і віче обмежували владу Великого князя і не давали їй стати абсолютною. Саме завдяки силі давньоруських звичаїв, військовій підтримці дружини і визнання народом Великий князь продовжував залишатися символом і гарантом могутньої Давньоруської держави протягом всього часу її існування.

У статті досліджено еволюцію інституту князівської влади в Давньоруській державі та його особливості протягом IX – XII століть. Проаналізовано витоки влади Великого князя, історію її становлення, а також місце в системі адміністративного апарату Русі на основі систематизації і узагальнення інформації з різноманітних історичних джерел, пам'яток права, історичних та історико-правових досліджень вітчизняних і російських науковців.

Визначено, що інститут князівської влади є найдавнішою, історично першою офіційною управлінською структурою в Давньоруській державі. Князь мав найвищу політичну, управлінську, фіскальну, військову та судову владу. До основних його функцій належали організація і особисте керівництво військовими походами; оборона земель і кордонів держави; ведення зовнішньої і внутрішньої політики; будівництво (та ремонт) міст, укріплень, сполучень на підконтрольних територіях; здійснення законотворчої та реформаторської діяльності; відправлення судочинства над своїми підлеглими і дружиною, а також стягнення данини з підконтрольних земель.

Однак еволюція інституту князівської влади напряму пов'язана з процесом становлення державності

на українських землях. Оскільки Давньоруська держава пройшла шлях від протодержави до одноосібної (майже абсолютної) монархії, згодом федеративної монархії та конфедерації самостійних князівств, то на кожному з цих етапів влада Великого князя ризнилася.

Досліджено обсяг повноважень Великого князя, його функції, порядки передачі влади, а також обставини, що вплинули на становлення та розвиток цього інституту в додержавний період (до XI ст.), в період становлення державності на Русі (кінець IX – X ст.), в період розквіту Давньоруської держави (кінець X ст. – перша половина XI ст.) та в період феодальної роздрібненості (друга половина XI ст. – XII ст.).

Також встановлено, що державна влада в Давньоруській державі органічно поєднувала в собі риси монархії (влада Великого князя), демократії (віче) та аристократії (князівська рада). Князівська рада та віче обмежували владу Великого князя і не давали їй стати абсолютною. Завдяки силі давньоруських звичаїв, військовій підтримці дружини і визнання народом Великого князя продовжував залишатися символом і гарантом могутності Давньоруської держави протягом всього часу її існування.

Ключові слова: Давньоруська держава, Русь, адміністративний апарат, інститут князівської влади, Великий князь Київський.

Karpichkov V., Savitska V. Evolution of the institution of princely power in the Old Russian state (IX – XII centuries)

The article examines the evolution of the institution of princely power in the Old Russian state and its features during the IX – XII centuries. The origins of the Grand Duke's power, the history of its formation, as well as the place in the system of

the administrative apparatus of Russia are analyzed on the basis of systematization and generalization of information from various historical sources, monuments, historical and historical-legal researches of domestic and Russian scientists.

It is established that the institution of princely power is the oldest, historically the first official administrative structure in the Old Russian state. The Grand Duke had the highest political, administrative, fiscal, military and judicial power. His main functions included: organization and personal leadership of military campaigns; defense of lands and borders of the state; conducting foreign and domestic policy; construction (and repair) of cities, fortifications, connections in the controlled territories; implementation of legislative and reform activities; litigation of his subordinates and *druzhina* (retinue) as well as the collection of tribute from the controlled lands.

However, the evolution of the institution of princely power is directly related to the process of statehood in the Ukrainian lands. As the Old Russian state passed from the proto-state to a one-man (almost absolute) monarchy, later a federal monarchy and a confederation of independent principalities, the power of the Grand Duke differed at each of these stages.

The scope of powers of the Grand Duke, his functions, the order of transfer of power, as well as the circumstances that influenced the formation and development of this institution in the pre-state period (up to XI century), during the formation of statehood in Russia (the end of the IX – X centuries), during the heyday of the Old Russian state (the end of the X century – the first half of the XI century) and during the period of feudal fragmentation (the second half of the XI century – XII century) have been studied.

It is also established that state power in the Old Russian state organically combined the features of monarchy (power of the Grand Duke), democracy (veche) and aristocracy (princely council). The princely council and veche limited the power of the Grand Duke and did not allow it to become absolute. Due to the strength of ancient Russian customs, military support of his družhina (retinue) and the recognition of the people, the Grand Duke continued to remain a symbol and guarantor of the power of the Old Russian state throughout its existence.

Key words: Ancient Russian state, Russia, administrative apparatus, institution of princely power, Grand Duke of Kyiv.

Література

1. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К. : Наук. думка, 1991. 560 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 3. / М. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голова) та ін. К. : Наукова думка, 1993. 592 с.
3. Котляр М.Ф. Княжа служба в Київській Русі / М.Ф. Котляр. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. 251 с.
4. Котляр М.Ф. Княжий двір Галича / М. Котляр // М.Ф. Котляр, В. Ричка. Княжий двір Південної Русі X – XIII століть. К., 2008. 357 с.
5. Ричка В.М. «Вся королівська знать» (Влада Київської Русі) / В.М. Ричка. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. 180 с.
6. Толочко П.П. Київ і Київська земля XII – XIII століть. К. : Наукова думка, 1980. 222 с.
7. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П. Толочко. К. : Наукова думка, 1989. 256 с.
8. Толочко П.П. Київська Русь // П.П. Толочко. К. : Абрис. 1996. 360 с.
9. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття. Навчальний посібник. К. : Перун, 1996. 496 с.
10. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С.В. Юшков. К. : Видавництво Академії Наук УРСР, 1939. 210 с.
11. Юшков С.В. История государства и права России (IX – XIX вв.) / С.В. Юшков. Изд. доп. и перераб. Ростов н/Д : Феникс, 2003 (Курск : ФГУИПП «Курск»). 735 с.
12. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – в первой трети XII в. / М.Б. Свердлов. СПб : Академический проект, 2003. 736 с.
13. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. // И.Я. Фроянов. Л. : Издательство Ленинградского университета, 1980. 256 с.
14. Повість врем'яних літ: літопис за Іпатським списком / ред. В.П. Сидоренко. К. : Рад. письменник, 1990. 558 с.
15. Правда руська. Тексти на основі 7 списків і 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К. : ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137–144.
16. Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі. Видання підготував Олекса Мишанич. Акта, 2003. С. 565–579.
17. Ухач В.З. Історія держави і права України : навчальний посібник (конспекти лекцій). / В.З. Ухач. Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.
18. Швидько Г.К. Державне управління і самоврядування в Україні: Історичний нарис: Ч. 1 / Г.К. Швидько, В. Романов. К. : Вид-во УАДУ, 1997. 138 с.
19. Музиченко П.П. Історія держави і права України / П.П. Музиченко. К. : Знання, 2007. 471 с.
20. Літопис Руський. Пер. з давньорус. Л. Махновця / за ред. О. Мишанич. К. : Дніпро, 1989. 591 с.
21. Історія державної служби в Україні: в 5 т. Т. 1. / [О. Аркуша, О. Бойко, Є. Бородін та інші; відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій; редкол.: С. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. 544 с.
22. Атоян О.И. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века): Курс лекций / О.И. Атоян; [Отв. ред. А.Н. Литвинов]; МВД Украины, Луган. ин-т внутр. дел. Луганськ : РИО ЛИВД, 2001. 472 с.

23. Нариси історії державної служби в Україні / [О.Г. Аркуша, Є.І. Бородин, С.В. Віднянський та інші; редкол.: С.В. Кульчицький (керівник авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. 533 с.
24. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України [Текст] : навч. посібник / Г.І. Трофанчук. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2017. 568 с.
25. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / М.Ю. Брайчевський; ред. М.В. Попович; АН УРСР, Ін-т археології. Київ : Наукова думка, 1988. 259 с.
26. Папакін Г.В. Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва. К. : Інститут історії України, 2010. 243 с.
27. Сергеевич В.И. Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей / В.И. Сергеевич. М. : Тип. А.И. Мамонтова, 1867. 413 с. URL: <http://elib.shpl.ru/rn/nodes/8634-sergeevich-v-i-veche-i-knyaz-russkoe-gosudarstvennoe-ustroystvo-i-upravlenie-vo-vremena-knyaze-yurikovichey-ist-ocherki-m-1867#page/1/mode/grid/zoom/1>.
28. Довнарв – Запольській М.В. Князь, его дума и администрация // Русская история в очеркахъ и статьях. Под ред. М.В. Довнарв – Запольскаго. Т. 1. М. : Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. С. 248–268.
29. Затьоркевич М.Д. О вліянні боротьби между народами и сословіями на обр-зованія Русскаго Государства въ домонгольській періодъ. Главы IV – VIII // ЧОИДР. 1873. Кн. 2. С. 107–306.
30. Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси) / А.А. Горский. М. : Прометей, МГПИ им. В.И. Ленина, 1989. 124 с.
31. Бойко О.Д. Історія України. Посібник. Видання 2-ге, доповнене. / О.Д. Бойко. К., 2002. 662 с.
32. Д.С. Вирський. Боярська дума // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та інші; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1: А.–В. С. 363–688 с.
33. Давня історія України: в 2 кн. Кн. 2 / П. Толочко, Д. Козак, С. Крижицький та інші. К. : Либідь, 1995. 224 с.
34. Спадицина поколінь. Прадавні українські літературні пам'ятки / Повість минулих літ. К. : Грамота, 2005. 591 с.
35. Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник / П.П. Захарченко. Київ : Атіка, 2005. 367 с.
36. І.М. Григорчак. Зародження політико-адміністративної еліти в Київській Русі / І.М. Григорчак // Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 13. С. 77–81.
37. Малиновський В.Я. Державне управління : [навчальний посібник] / В.Я. Малиновський. К. : Атіка, 2003. 576 с.
38. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / С.Д. Федака; Ужгород. держ. ун-т. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. 340 с.